

Άννα Μεσολωρά

**ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΠΡΑΞΗΣ
ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ**

Η επί έξι συναπτούς αιώνες κατοχή των επτανήσων από πέντε δυτικής προέλευσης ετερόδοξους κατακτητές, δημιουργεί ερωτηματικά αναφορικά με την επιρροή που ασκήθηκε στον πολιτισμό τους και δη στην λειτουργική και ψαλτική πράξη της εκκλησίας τους. Με προσφυγή στα ιστορικά, εκκλησιαστικά και μουσικά αρχεία και στον απόηχο της πρόσφατα εγκριθείσας διατριβής μας για την ψαλτική παράδοση της Κεφαλονιάς, θα επιχειρήσουμε να δώσουμε μια σύντομη απάντηση στα ερωτήματα αυτά, κυρίως, όσον αφορά τον τόπο καταγωγής μας, την Κεφαλονιά.

Η επίδραση στην εκκλησιαστική μουσική της Επτανήσου είναι εμφανής και αναμφισβήτητη στην Κέρκυρα και την Ζάκυνθο. Στην Κεφαλονιά αυτό δε συνέβη. Η ύπαρξη χιλιάδων σελίδων βυζαντινών κλασικών συνθέσεων και άλλων κεφαλληνιακών στο ίδιο μοτίβο, δείχνει ότι η Κεφαλονιά δεν απεμπόλησε τη βυζαντινή παράδοση και μόνο διακριτικά επενέβη αρμονικά σε κάποιους ήχους. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κεφαλονίτικης εκκλησιαστικής ψαλμωδίας που είναι ο τρόπος απόδοσης των μελών *δια καθαράς φωνής άνευ ρινωδίας, παραμούσων γρυλισμών και κακοήχων γαργαρισμών και λυγισμάτων και ωρυγμών*, όπως ορίζει ένας από τους δασκάλους της. Ωστόσο η συνύπαρξη τόσων αιώνων με ετερόδοξους κατακτητές σίγουρα άφησε τα ίχνη της στον πολιτισμό της και στη λειτουργική και ψαλτική πράξη της εκκλησίας της.

Λόγω οικονομίας του λόγου δεν θα αναφερθούμε εκτενέστερα στις περιόδους που η Κεφαλονιά ήταν βυζαντινό θέμα ή στην περίοδο της Φραγκοκρατίας, όπου *αναμφισβήτητα*, λέει ο σύγχρονος ερευνητής Σ. Γασπαρινάτος, *η περίοδος αυτή της προ της Βενετοκρατίας υποταγής των Ιονίων Νήσων σε Φράγκους υπήρξε ίσως η πλέον οδυνηρή και περιπετειώδης της ιστορία τους*.

Η περίοδος της Βενετοκρατίας αντιπαρατίθεται χρονικά αλλά και ποιοτικά προς την Τουρκοκρατία του άλλου Ελληνισμού και είναι αλήθεια ότι επηρέασε την πνευματική αλλά και υλική ουσία των κατοίκων των Ιονίων νήσων. Όχι όμως σε σημείο που κάποιοι να μιλούν για εκφραγκισμό, καταλογίζοντάς το άκριτα και χωρίς γνώση των πραγμάτων σε όλα τα νησιά συλλήβδην.

Για την περίοδο αυτή δεν έχουμε μουσικά κείμενα τα οποία θα μας βοηθούσαν να δούμε την ψαλτική πρακτική του νησιού, ωστόσο μελετώντας την ιστορία του νησιού μπορέσαμε να εντοπίσουμε τις απαρχές των λειτουργικών της καταλοίπων, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε η λειτουργική της πράξη, κάτω από αλλογενείς και αλλόδοξους κατακτητές που βέβαια εκ των πραγμάτων δεν στάθηκαν και πολύ φιλικοί απέναντί της. Μελετήσαμε τους ιερείς, τους ψάλτες και το περιβάλλον που αυτοί έζησαν και καταξίωσαν το χάρισμά τους, τις εκκλησίες και τα πανηγύρια της Κεφαλονιάς. Είδαμε συνολικά τη λατρεία και τη μουσική ψαλτική περιουσία του νησιού και διερευνήσαμε τις συνθήκες και τους λόγους που γέννησαν τον μουσικό τρόπο που είναι γνωστός σαν Κεφαλλονιακό ιδίωμα.

Ψαλτική πράξη

Τα Ιόνια Νησιά, κατά τον 19^ο αιώνα κυρίως, έντονα και μεθοδευμένα δέχονται την πολιτιστική «επιδρομή» της Δύσης και στον χώρο της μουσικής. Το λυρικό θέατρο, οι φιλαρμονικές, οι χορωδίες, οι αριέτες και οι καντάδες, θα σημαδεύσουν και θα διαμορφώσουν τον μουσικό πολιτισμό της Επτανήσου. Η εκκλησιαστική μουσική, η γηγενής ψαλτική της, δέχτηκε και αυτή τη γοητευτική της επίθεση. Αν στις προηγούμενες περιόδους παρατηρήθηκε έλλειψη πηγών, εδώ, πατώντας σε στέρεο έδαφος, έχοντας άφθονα μουσικά χειρόγραφα και πληροφορίες, δεν θα κουραστούμε να δείξουμε των πραγμάτων την αλήθεια.

Η ιστορική πραγματικότητα της Κεφαλονιάς του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί τα πλαίσια μέσα στα οποία αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε η ψαλτική που ονομάστηκε «Κεφαλλονιακό εκκλησιαστικό ιδίωμα», καθώς υπάρχουν άμεσες πηγές που αφορούν τη λατρεία και την ψαλτική του νησιού, όπως τα Αρχεία των εκκλησιών και τα μουσικά χειρόγραφα που υπάρχουν με συνδέσεις των Κεφαλονιτών συνθετών.

Χωρίς να υποθέτουμε ότι κατά την βενετσιάνικη κατοχή απώλεσαν τα νησιά τη βυζαντινή τους ψαλτική παράδοση, πρέπει να δεχθούμε ότι αυτή είχε ατονήσει και εδώ, λόγω των δυσκολιών της παλαιάς γραφής.

Ο Αρχιδιάκονος Σ. Δαφαράνας, τέλη 18^{ου} αι., γνώστης της παλαιάς αλλά και της νέας παρασημαντικής της βυζαντινής μουσικής¹, ο οποίος σφραγίζει τις συνδέσεις του και ομορφαίνει το ψάλισμά του με το δικό του προσωπικό χάρισμα, θεωρείται από τους πρώτους και βασικούς διαμορφωτές της εκκλ. μουσικής της Κεφαλονιάς και είναι ο συνεχιστής της βυζαντινής παράδοσης που δεν ξεχάστηκε στο νησί. Ο ιδιαίτερος τρόπος σύνδεσης του Δαφαράνα είναι αποτέλεσμα των ποικίλων μουσικών εμπειριών του. Την εκκλησιαστική -Αγιορείτικη- βυζαντινή μουσική την έμαθε στην Κεφαλονιά στην παλιά γραφή της. Στην Κεφαλονιά επίσης έμαθε και τη νέα γραφή. Εμπλούτισε τις γνώσεις του κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη σαν διάκος στο Πατριαρχείο, άκουσε επίσης τη ρωσική εκκλ. μουσική κατά την παραμονή του στη Ρωσία και τέλος γνώρισε και το γειτονικό Ζακυνθινό ιδίωμα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κατά την παραμονή του στη Ζάκυνθο². Έτσι το γεγονός ότι αντίστοιχα προς τα υμνολογήματα του Δαφαράνα υπάρχουν και κατέχουν εξέχουσα θέση και στη λατρεία της Ζακύνθου, μας υποχρεώνει να συμπεραίνουμε ότι ο Δαφαράνας επηρεάστηκε και από το Ζακυνθινό ιδίωμα.

Ο Δαφαράνας λοιπόν εγκαινιάζει ένα ιδιαίτερο ύφος που συνεχίστηκε με το Μαντζαδίνο και αναπτύχθηκε και μορφοποιήθηκε στον Γ. Σολομό. Η χαρισματική του προσωπικότητα εξεφράσθη στην

¹ Ότι οι προγενέστεροι του Δαφαράνα γνώριζαν την παλαιά παρασημαντική το δέχεται και ο Λουκάτος, όταν λέει, χωρίς βέβαια να το αποδεικνύει, ότι λόγιοι Κεφαλονίτες κληρικοί που θγήκαν έξω από την Κεφαλονιά και γύρισαν πίσω μελέτησαν καλά τη γνήσια βυζαντινή μουσική που γραφόταν ακόμα στην παλαιά παρασημαντική της ... κι' έδειξαν κι' εδίδαξαν πρώτοι τη μουσική αυτή· και τέτοιους αναφέρει, τον διάκο Ιωάννη Λιβαθινό (1670) και τον Ηλία Μηνιάτη (1700). Δ. Λουκάτος, *Κεφαλονίτικη Λατρεία, Λαογραφικά-Ηθολογικά-Ιστορικά*, Αθήναι 1946 σ. 85.

² Ο Δαφαράνας βρέθηκε στην Ζάκυνθο τον Οκτώβριο του 1798 σαν διερμηνέας των λόγων του Ρώσου ναύαρχου Ουσακώφ, που απεύθυνε στον λαό της Ζακύνθου (Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, τ. τρίτος, εν Κερκύρα 1863, σ. 689) και παρέμεινε ένα περίπου χρόνο, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1799 (στο ίδιο, σ. 746).

ψαλμωδία με ιδιαίτερο τρόπο έτσι που να τον καθιερώνει πρώτο δάσκαλο αυτού που αργότερα θα εξελιχθεί και θα ονομαστεί Κεφαλληνιακό ύφος. Με τις εμπειρίες του από τις μουσικές των περιοχών που ταξίδευε, όντας ο ίδιος μουσική ιδιοφυΐα και ζώντας σε ένα περιβάλλον με δυτικές επιδράσεις, δημιουργεί ένα ιδιαίτερο ύφος ψαλμώδισης³, που το χρησιμοποιεί κυρίως στα Προκείμενα της Παναγίας, *Άκουσον θύγατερ, Εξηρεύξατο, Το πρόσωπόν σου*, στο *Απόστολοι εκ περάτων, Ο γλυκασμός*, στο *Διεμερίσαντο* της Μ. Εβδομάδος, στο *Θρηνώ και οδύρομαι*, που συνήδιζε να ψάλλει ο ίδιος στις νεκρώσιμες Ακολουθίες και σε κάποια *Κύριε ελέησον* της Λιτής. Παράλληλα εισάγει νέα μέλη, όπως το καλοφωνικό *Έφριξε η γη* στην Ακολουθία των Παθών, το οποίο δεν είχε την τύχη των άλλων συνθέσεων του και εγκαταλείφθηκε γρήγορα.

Το νέο ύφος ενδουσιάζει τους Κεφαλονίτες, έτσι πολλοί μαθητές του αρχίζουν να συνδέτουν πάνω σε αυτό, όπως μας πληροφορεί ο Μ. Ραζής: *Προκείμενον Θεομητορικόν παρά Γερασίμου Γιαννουλάτου, κατά το ύφος Σπυρίδωνος Αρχidiaκόνου Δαφαράνα...*⁴ Επίσης στο ίδιο χειρόγραφο υπάρχουν συνθέσεις στο ίδιο ύφος, όπως *Άξιον και δίκαιον προσκυνείν, Άγιος Άγιος Άγιος, Αμήν, Σε υμνούμεν, Αγαπήσω σε*, καθώς και σε συνθέσεις του Γιαννουλάτου σε ήχο γ', *Άγιος Άγιος, Αμήν*⁵, αλλά και κάποια *Κύριε ελέησον* της Λιτής, σε γ' ήχο του Δαφαράνα, τα οποία «εγράφησαν κατά την εποχή του Δαφαράνα».

Ο Δαφαράνας δίνει μεγάλη έμφαση στη γραμμή της μελωδίας. Τον ενδιαφέρει η μελωδία να είναι μελισματική και περίτεχνη και σε υψηλούς τόνους, όπως αρμόζει άλλωστε και στη φωνή του, με δίγοργα και τρίγοργα με κλιμακωτές αναβάσεις και υπερβατές καταβάσεις, με μοτίβα που επαναλαμβάνονται, με πρόσκαιρες μεταβάσεις στην δεσπόζουσα της τονικής και με δέσεις που μοιάζουν με άριες, τονίζοντας πάντα το νόημα των λέξεων και των προτάσεων του

³ Ο Μελιδόνης αναφέρει στον επικήδειο ότι το ψάλσιμό του «ήταν ιδιότροπον, οικείον μόνον εις τον Δαφαράναν». Γρηγόριος Μελιδόνης, *Επιτάφιος λόγος εις την κηδείαν του αρχidiaκόνου Σπυρίδωνος Δαφαράνα, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τω του Σωτήρος Ναώ εις Αργοστόλιον Κεφαλληνίας τη 4^η Δεκεμβρίου τω 1845 σωτηρίω έτει*, Κέρκυρα, εν τη τυπογραφία της Κυβερνήσεως.

⁴ Μ. Ραζής, χφ 25, σσ. 1-2.

⁵ Σημειώνει «το ανωτέρω οι παλαιότεροι το ετοποδετούσαν επί του νη».

μέλους. Τα μαθήματά του εκτελούνται σε αργό ρυθμό και μπορούν να ψαλλούν μονοφωνικά με ένα μόνο ισοκράτημα. Σε κάποια μέρη οι συνθέσεις του μπορούν να δεχτούν αρμονία με την εισαγωγή μιας δεύτερης φωνής, η οποία ακολουθεί τη μελωδία είτε σε τρίτο πάνω από τη μελωδία ή μια τρίτη κάτω όταν η μελωδία ανεβαίνει και με μια τρίτη φωνή να αντικαθιστά το ισοκράτημα. Απαρτισμένη αρμονική ψαλμωδία καθυστέρησε να εμφανιστεί στη εκκλησία της Κεφαλονιάς, λόγω της έλλειψης κατάλληλων δασκάλων αλλά και της αρνητικής στάσης του δεσπότη Κοντομίχαλου.

Η εκτέλεση των ύμνων, συνεργούσης και της μεγαλειώδους φωνής του, ήταν υποδειγματική, αυτά δε τα μέλη, όπως τα διεμόρφωσε, σε κάποια μέρη τους δέχονται ελαφρά αρμονία. Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει γι' αυτόν ο Χ. Μοσχόπουλος «...διάφορα δια της σημειογραφίας της σημερινής Μουσικής εμελοποίησε μελίρρυτα αυτού συνθέματα, άτινα προς τω σεμνώ, ιεροπρεπεί, θείω αληθώς χαρκτηρί αυτών, και δι' αρμονικών τινων φράσεων πεποικιλμένα, και μέχρις ημών σώζονται και προς άκραν ευαρέστησιν των πιστών, ευλαβώς και εν ιερά συγκινήσει ακροωμένων, ψάλλονται εις τας εκάστοτε ανά την νήσον τελουμένας πανηγύρεις»⁶. Η σχολή που δημιούργησε εκτόπισε και τα ελάχιστα δείγματα που είχε αφήσει η Κρητική μουσική⁷.

Η χαρισματική προσωπικότητα του Δαφαράνα και για τον λόγο, λέει ο Γριτσάνης⁸, ότι «υπερήρετο και σχεδόν κατεφρόνει τους άλλους», οδήγησε πολλούς να φύγουν για την Κωνσταντινούπολη για να μάθουν τη νέα μέθοδο και επιστρέφοντας να ταπεινώσουν τον δι-

⁶ Χ. Μοσχόπουλου, «Η Εκκλησιαστική Μουσική εν Κεφαλληνία», χειρόγραφο, ανέκδοτο, σ. 4.

⁷ Όπως παραδέχονται όλοι οι μουσικολόγοι που ασχολήθηκαν με την κρητική ψαλτική [λέει ο Γ. Ραυτόπουλος, «Η Επτανησιακή αρμονική ψαλτική», *Πρακτικά του συνεδρίου Ιστορίας της Επτανησιακής Μουσικής* (Αργοστόλι-Ληξούρι 14-18 Οκτωβρίου 1995), Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2000, σσ. 97-117], αυτή είχε ελάχιστη επίδραση στην Κεφαλονιά και τα ελάχιστα δείγματα που άφησε στο νησί έσθηναν συν τω χρόνω και τελικά εκτοπίστηκαν από τη σχολή του μεγάλου Αργοστολιώτη πρωτοψάλτη και συνθέτη Σπύρου Δαφαράνα.

⁸ «Τότε εις Κεφαλληνίαν διέπρεπε ο μουσικοδιδάσκαλος αρχιδιάκονος Σ. Δαφαράνας κατά την παλαιάν μέθοδον και επειδή ως έμαδον υπερήρετο και σχεδόν κατεφρόνει, δια τούτο οι άλλοι ψάλται προθύμως υπήγον εις Κωνσταντινούπολιν ίνα μαθόντες την νέαν μέθοδον και επιστρέψαντες εις την πατρίδα αυτών ταπεινώσωσι τον διδάσκαλον». Εφημ. ΕΛΠΙΣ 1678/2 Δεκ. 1907.

δάσκαλο. Ένας Κεφαλονίτης από αυτούς ήταν και ο Ιωάννης Κονιδάρης, ο οποίος επανέκτησε τη βυζαντινή μουσική στη νέα της μορφή όταν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα φοίτησε στην Γ΄ Πατριαρχική σχολή και επιστρέφοντας στην πατρίδα του απέβη ο δάσκαλος πολλών ψαλτών. Από τότε αντιγράφονται και ψάλλονται κλασικά βυζαντινά μαθήματα, συνδέονται νέα και μεταδίδεται με ενθουσιασμό η νέα ψαλμωδία.

Από εδώ και πέρα, προικισμένοι καλλίφωνοι γνώστες της νέας γραφής και με μουσικές εμπειρίες ιερωμένοι και μη χωρίς να απαρνούνται τη βυζαντινή μουσική παράδοση προσδέτουν το προσωπικό τους ιδιαίτερο μουσικό χάρισμα και την χρωματίζουν ευχάριστα. Και αναπόφευκτα, κάτω από την περιρρέουσα στον κοσμικό χώρο αρμονική ατμόσφαιρα, εμπλουτίστηκε με αρμονικά στοιχεία.

Διακριτικά και σοβαρά πλέον αυτό συμβαίνει με τον Γεώργιο Σολομό στα μέσα του 19^{ου} αι., καλό γνωστή της βυζαντινής αλλά και της ευρωπαϊκής μουσικής, με δητεία στα ερχόμενα από την Ιταλία λυρικά θέατρα στην Κεφαλονιά. Μια άλλη επιπλέον ριζοσπαστική τάση υποστηρίζεται από τον ευρωπαϊστή Νικόλαο Τζαννή-Μεταξά, προς την κατεύθυνση των ευρωπαϊκών τετραφωνιών.

Η μουσική αυτή παρέκκλιση, ακόμα και μέχρι σήμερα, από την παραδοσιακή βυζαντινή μουσική δεν συμβαίνει σε όλο το νησί. Η πολιτιστική ανάπτυξη στην Κεφαλονιά σε αντίθεση με τα άλλα νησιά, την Κέρκυρα και την Ζάκυνθο, έρχεται πολύ καθυστερημένα και όχι στον ίδιο βαθμό, αν αναλογιστούμε ότι το Αργοστόλι γίνεται πρωτεύουσα και πολιτιστικό κέντρο του νησιού το 1757. Το νησί έχει μεγάλη έκταση, τα χωριά λόγω του ορεινού χαρακτήρα της είναι απομονωμένα λόγω του κακού οδικού δικτύου και δύσκολα επικοινωνούν μεταξύ τους και κυρίως με τα αστικά κέντρα. Έτσι οι άνθρωποι του χωριού, με τους ανθρώπους τους να διεκπεραιώνουν τις εργασίες τους απέναντι στην Ήπειρο, την Ρούμελη και το Μοριά, δεν ενημερώνονται και δεν επηρεάζονται από τις καινούριες τάσεις, τόσο στη μουσική όσο και στους άλλους τομείς, απ' όσα συμβαίνουν στην Πόλη. Παραμένουν πιστοί στα πατροπαράδοτα έθιμα και στις συνήθειες με τις οποίες γαλουχήθηκαν και επηρεάζονται από τη σχέση τους με τον ελλαδίτικο χώρο και τους επήλυδες που συντρέχουν στο νησί. Η αρμονική μουσική κυρίως επικρατεί στα αστικά κέντρα με τα θέατρα και τις φιλαρμονικές, τα πιάνο, τις αριέττες, όπου οι κάτοικοι

έρχονται σε επαφή, μέσα από τις σπουδές τους ή τα ταξίδια τους, με την Δύση, τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και φυσικά με τη μουσική.

Ο Σπ. Καρακάσης ύστερα από μουσική και λαογραφική έρευνα το 1967 στην Κεφαλονιά, καταλήγει ότι η έντεχνη, πολυφωνική, επτανησιακή μουσική ή καντάδα τραγουδιέται στην Πρωτεύουσα και στους πέριξ συνοικισμούς, ενώ στα ορεινά και απομονωμένα χωριά, στις διάφορες κοινωνικές και δρασκευτικές εκδηλώσεις, τραγουδιούνται πολλά πανελλήνια δημοτικά τραγούδια προσαρμοσμένα στο μουσικό ύφος της νήσου⁹.

Το κεφαλληνιακό ιδίωμα χρησιμοποιεί τη βυζαντινή Οκτώηχο με παρεμβολή αρμονικών μερών σε κάποιους ήχους και βέβαια με ιδιαίτερο ύφος εκφοράς και εκτέλεσης των ύμνων: τη χρήση συγκεκριμένων διαστημάτων, την καθαρή φωνή, την εξαγγελία των φθόγων χωρίς λαρυγγισμούς και γαργαρισμούς, με ενδουσιώδη, δυνατή και πανηγυρική φωνή.

Στην κεφαλληνιακή ψαλτική έχουμε:

Α. Μέλη κλασικά βυζαντινά, όπως Κεκραγάρια, Πολυελέους, Δοξαστικά Εσπερινού και Όρθρου, Ιδιόμελα, Προσόμοια Κανόνες, Καταβάσεις, Πασαπνοάρια και Δοξολογίες.

Β. Μέλη που δέχονται μερική αρμονία στους ήχους οι οποίοι επιδέχονται αρμονία, όπως στον πλ. δ', και στον γ' ήχο.

Γ. Επιλεγμένα μέλη που θέλουν να τονίσουν και να ξεχωρίσουν την ώρα της Ακολουθίας, όπου ψάλλονται με ιδιαίτερο εκφωνητικό αρμονικό ύφος, κυρίως για χορωδία 3 φωνών.

Στα αρμονικά μέλη η αρμονία δεν καταγράφεται, είναι αυτοσχέδια κολλητή στη μελωδία, όπου το κεφαλονίτικο αντί, μαθημένο και από την αριέτα και την καντάδα, κολλά στη μελωδία μια 3^η μεγάλη, είτε κάτω από την κύρια μελωδία είτε πάνω από αυτήν, συνοδευόμενη με ένα ισοκράτημα πάντα στους ήχους του πλ. δ' και του γ'. Ο ψάλτης ψάλλει το κύριο μέλος και οι αυτόκλητοι αρμονιστές-χορωδοί -αυτοί από το εκκλησίασμα που προσκολλούνται ή οι ίδιοι οι επίτροποι- τον συνοδεύουν κάνοντας τις άλλες φωνές.

Τα πανηγύρια έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κεφαλληνιακής ψαλτικής μουσικής. Με το τέλος της Βενετοκρατίας,

⁹ Σπ. Καρακάσης, «Μουσική και λαογραφική αποστολή εις Κεφαλληνίαν (16-18 Αυγούστου 1967)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. Κ'-ΚΑ' (1967/68), σ. 360.

με τις πομπώδεις κοσμικές και θρησκευτικές βενετσιάνικες φιέστες, ο Κεφαλονίτης στράφηκε στα εκκλησιαστικά πανηγύρια.

Τα πανηγύρια ήταν περίφημα κυρίως για τις πολύωρες Ακολουθίες και κυρίως για τις Ολονυχτίες τους και αποτελούσαν το σπουδαιότερο γεγονός της χρονιάς. Οι επίτροποι συγκέντρωναν χρήματα από τους χωριανούς για το πανηγύρι, για να επιλέξουν και προσκαλέσουν τους καλύτερους ψάλτες στους οποίους πλήρωναν την μεταφορά τους και τους φιλοξενούσαν στο καλύτερο σπίτι του χωριού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι ψάλτες να βρίσκονται σε ένα γόνιμο ανταγωνισμό μεταξύ τους. Υπερτερούσαν οι γνώστες της βυζαντινής μουσικής, οι καλλίφωνοι και με μεγάλη έκταση και όγκο φωνής. Για πολλούς η ψαλτική απετέλεσε κύριο επάγγελμα, που τους εξασφάλιζε και κοινωνική καταξίωση, τους προσφωνούσαν *Μιχαλάκης, Σωτηράκης, Γιαννάκης*. Εδώ θα λέγαμε ότι οφείλεται η άνθηση της εκκλησιαστικής μουσικής του νησιού.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εισβάλλει στην εκκλησία, με το συγγενές αρμονικό προς το κεφαλλονίτικο σύστημα, ο Σακελλαρίδης, η εύκολη αρμονική λύση που ικανοποιεί τον Κεφαλονίτη, καθώς και οι τετράφωνες χορωδίες. Τα πανηγύρια εξακολουθούν μέχρι τους σεισμούς (1953), που δυστυχώς και στην ψαλτική επιφέρουν την παρακμή.

Κάποια αναθέρμανση της κεφαλληνιακής ψαλτικής έχουμε με την εμφάνιση της χορωδίας του Ιωάννη Αρβανιτάκη στα *Δημήτρια* της Θεσσαλονίκης στις 12/10/1966, όπου παρουσιάστηκαν αντιπροσωπευτικά μέλη της, συνοδευόμενα με μια σύντομη εισήγηση για το τι είναι η κεφαλληνιακή αυτή ψαλτική.

Τη δεκαετία του '90, με την ίδρυση από τον μακαριστό Μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα της *Σχολής Ψαλτικής της Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας* και την διεύθυνση και διδασκαλία του Πρωτοπρ. Δρα Ιωάννη Μεσολωρά, η κεφαλληνιακή εκκλησιαστική μουσική αναγεννήθηκε, με τους μαθητές του να αναδεικνύονται ψάλτες, χοράρχες και μελετητές της.

Τελετουργική πράξη

Όσον αφορά τις λειτουργικές και τελετουργικές πράξεις, όπως είναι φυσικό, οι διάφοροι κατακτητές και οι μετανάστες που ήρθαν στο

νησί σίγουρα έφεραν μαζί τους και τα δικά τους έθιμα και παραδόσεις, τα οποία και επηρέασαν τις τελετές και εορτές, τα πανηγύρια, τα τελετουργικά και δρασκευτικά έθιμα της Κεφαλονιάς. Πληροφορίες για όλα αυτά αντλούμε από τα αρχεία της Μητρόπολης Κεφαλονιάς και άλλων εκκλησιών, από νοταριακές πράξεις, από τον Τύπο, τον Λαογράφο καθηγητή και ψάλτη Δ. Λουκάτο αλλά και τον Λασκαράτο και άλλους.

Κατάλοιπα την βενετσιάνικης περιόδου είναι οι πολλές λιτανείες με εμφανταστό τρόπο, ο στολισμός των εκκλησιών και των εικόνων. Ο Τσιτσέλης μάς περιγράφει όμορφα στα *Σύμμικτα*¹⁰:

«Οι θρόνοι, μικρά ούτως ειπείν αλτάρια¹¹, οι επιτάφιοι, ο ημίγλυφος εσταυρωμένος, τα ικρία (*palchi-πάρκα* ή *ιπάρκα*)¹², αι σκιάδες ή ουρανοί (*baldachini*)¹³.

¹⁰ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλλονιάκιά Σύμμικτα*, τ. δεύτερος, Αθήνα 1980, σ. 79.

¹¹ Πρόκειται για κινητά φορητά αλτάρια για την τέλεση λατινικής λειτουργίας, τα οποία ήταν συνήθως τοποθετημένα στο Διακονικό στον Ορθόδοξο ναό. Με την παύση τέλεσης λατινικών λειτουργιών μερικά που διασώθηκαν μέχρι σήμερα μετατράπηκαν σε θρόνους πάνω στους οποίους τοποθετήθηκαν οι θαυματουργές εικόνες της Παναγίας. Διακρίνονται από το τετράγωνο σχήμα τους με την εικόνα της Παναγίας τοποθετημένη κατέναντι, έτσι που η προσκύνηση δεν είναι εύκολη από μπροστά αλλά μόνο από την πλαϊνή πλευρά. (Τέτοιο αλτάριο φιλοξενεί την εικόνα της Παναγία στη εκκλησία της Παναγίας του χωριού Σπαρτιά της Λειβαδούς). Περαιτέρω, από ιδιαίτερη ευλάβεια προς την Παναγία, θρόνοι της τοποθετήθηκαν σε όλες σχεδόν τις εκκλησίες της Κεφαλονιάς και καθιερώθηκαν αντίστοιχα πανηγύρια. Αυτοί διακρίνονται από την εσοχή που έχουν μπροστά για να διευκολύνεται η προσκύνηση της εικόνας. Οι θρόνοι αποτέλεσαν απαραίτητο *κόσμημα* των εκκλησιών της Κεφαλονιάς. Εδώ μπροστά κατέβαιναν οι ψάλτες και ψάλλανε στις ολονυχτίες τον *Πολυέλεο*. Περισσότερα στο *Κεφαλονίτικη Λατρεία* του Δ. Λουκάτου, ό.π., σσ. 27-30.

¹² Πελώριο στρογγυλό τριώροφο τραπέζι που στήνεται στο πανηγύρι της εκκλησίας για να τοποθετηθούν οι άρτοι που φέρουν στην εκκλησία στα πανηγύρια.

¹³ Baldachino= στέγασμα, δόλος, ουρανίσκος, κουβούκλιον. Τα μπαλτακίνα σκέπαζαν την εικόνα της Αναστάσεως στο κέντρο του ναού, μόνιμα θαυματουργές εικόνες και θρόνους στις εκκλησίες. Περιγράφεται ως εξής σε πρωτόκολλο Παραδόσεως και Παραλαβής του Ναού της Αγίας Τριάδος στο Αργοστόλι τις 28 Οκτωβρίου 1857. «Ένα Μπαρλακή Γριζέτα κοκινι με τέσσαρες φουντες μεταξοτες, τεσαρις λαντζες (ξύλινα μακρυά κοντάρια) και τεσαρες πέτρες πόρινες (πορόπετρες) παλιές». Β' Βραβείο της Αγία Τριάδος. Σε προγενέστερη όμοια πράξη (1-4-1855, στο ίδιο βιβλίο) σημειώνεται ότι οι λάντζες είναι παλιές και χαλασμένες, πράγμα που σημαίνει ότι στα χρόνια αυτά είχαν περιπέσει σε αχρηστία.

Τα άλλοτε εν χρήσει μεγάλα σκιάδια (*umbellae*)¹⁴, εκ μετάξι-νου μάλιστα υφάσματος εις οίκον ασθενούς. Επίσης η δια ται-νιών αποκαθήλωσης από του Σταυρού του σώματος του Ιησού, ψαλλομένου του δοξαστικού των αποστίχων του εσπερινού της Μ. Παρασκευής. Η από της Μ. Δευτέρας μέχρι της λειτουργίας του Μ. Σαββάτου αργία των κωδώνων και η τότε χρήσις τριζονίων ή ροκανών (*organelle*) και κτυπητηρών (*battole*)¹⁵. Αι κατά την Μ. Τεσσαρακοστήν, εξαιρέτως δε κατά την Μ. Εβδομάδα πένθιμος αμφίσεις των ιερουργών, η κάλυψις εκτός του προσώπου, των ει-κόνων των διαστύλων διά μέλανος διαφανούς ωσαύτως υφάσματος (*vello*), η περιένδυσις των μανουαλίων διά μέλανος ωσαύτως υφά-σματος. Το έδιμον του κομματίου, την πρωίαν του Μ. Σαββάτου¹⁶, η μετά τας ώρας της Μ. Παρασκευής ανύψωσις του αγίου άρτου, ψαλλομένης ιδιαίτερας ακολουθίας, υπό παλαιών ιερέων συναρ-μολογηθείσης»¹⁷.

¹⁴ Κάλυπτε λιτανευόμενη εικόνα και όταν θαιματουργή εικόνα μεταφερόταν σε σπίτι ασθενούς.

¹⁵ Τα τριζόνια και τα κτυπητήρια -ξύλινα σήμαντρα- αντικαθιστούσαν τις καμπάνες που είχαν σιωπήσει κατά την Μ. Εβδομάδα στο κάλεσμα των πιστών στις ακολουθίες.

¹⁶ Πρόκειται για μεγάλο κομμάτι σφαγμένου αρνιού που έσπευδαν οι κρεοπώλες να δωρίσουν στον Προβλεπτή, από αυτά που είχαν σφάξει μόλις σήμανε η καμπάνα το πρωί του Μεγάλου Σαββάτου κατά την Πρώτη Ανάσταση. Ο πρώτος που κατέ-δετε το κομμάτι έπαιρνε φιλοδώρημα ένα χρυσό δουκάτο. Περισσότερα στο Πρω-τοπρ. Δρ Ιωάννης Δ. Μεσολωράς, «Η πρώτη Ανάσταση-Το μεγάλο κομμάτι-Οι μπότηδες εν Κεφαλληνία», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 16, Αργοστόλι 2015, σσ. 503-531.

¹⁷ Ο Τσιτσέλης λέει αλλού ότι ο αρχιμανδρίτης από το Αργοστόλι Διονύσιος Δρακονταειδής (1791-1873), συνθέτης τροπαρίων και ύμνων, «συνέταξε επίσης τυ-πικά τινων ακολουθιών εν τη νήσω εδιζομένων, οία και η μετά τας ώρας της Μ. Πα-ρασκευής τελουμένη υπό των παλαιών ιερέων της εκδέσεως του αγίου άρτου, λειψάνου και τούτου και πολλών θρησκευτικών εδίων και τελετών, εισαχθέντων επί Ενετοκρα-τίας, οσημέραι όμως εκλείπόντων» (Σύμμικτα, τ. Α', σ. 134). Όπως φαίνεται, η τε-λετή αυτή δεν τελούνταν ούτε στα χρόνια του Δρακονταειδή. Φιλολογική θα ήταν επομένως η τυπική διάταξη που συνέταξε. Εξάλλου θα ήταν αδύνατο να είχε απο-δεχθεί ο αυστηρός και παραδοσιακός Μητροπολίτης Σπυρίδων το λατινικό αυτό λειτουργικό κατάλοιπο. Είναι, όμως, απορίας άξιον πως η τελετή αυτή της Μεγάλης Παρασκευής των Λατίνων εισχώρησε(;) σε μία από τις ιερότερες λειτουρ-γικές στιγμές της λατρείας μας. Η συγκεκριμένη τελετή στηρίζεται στο ρωμαϊκό

Η ορθόδοξη εικόνα της Παναγίας της Πρεβεζιάνας, η οποία συλλέχθηκε από τη θάλασσα κοντά στη Πρέβεζα από κάποιο καθολικό καπετάνιο ονόματι Πάγκαλη και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα αποτίθεται στον Καθολικό ναό του Αγίου Νικολάου στο Αργοστόλι, παλαιότερα και τώρα σ' ένα βαθμό συγκέντρωνε τους πιστούς αμφοτέρων των δογμάτων στη λατρεία της. Οι ορθόδοξοι, αν και σε καθολικό ναό, αναγνώρισαν την δική τους εικόνα και την περιέβαλαν με λατρεία, τάματα και προσευχές, πράγματα για τα οποία ασφαλώς οι καθολικοί δεν είχαν καμία αντίρρηση. Οι Αργοστολιώτες όχι μόνο στο πανηγύρι της αλλά και τις άλλες μέρες συνέτρεχαν στη Χάρη της με τις προσευχές και τα τάματά τους. Την δε εβδομάδα μετά το πανηγύρι, ο ορθόδοξος εναλλάξ με τον καθολικό ιερέα τελούσαν επί μια βδομάδα παρακλήσεις. Η πρακτική αυτή, χωρίς να έχει ατονήσει τελείως διατηρήθηκε μέχρι πριν τον Πόλεμο¹⁸.

Το 1858 όπου μητροπολίτης Κεφαλληνίας είναι ο Σπ. Κοντομίχαλος, σε φάκελο της Μητρόπολης βρίσκουμε απαγόρευση δεύτερης λειτουργίας σε ναούς του Αργοστολίου και Ληξουρίου· ο ίδιος κατέλυσε και τις *δεύτερες Άγιες Τράπεζες*. Οι δεύτερες αυτές Άγιες

τυπικό που προβλέπει μεταφορά εν πομπή του σώματος του Χριστού από παρεκκλήσιο, που την προηγούμενη μέρα είχε τοποθετηθεί στην Αγία Τράπεζα στην οποία καίνε δύο κεριά, ενώ η χορωδία ψάλλει το *Vexilla Regis* και κρούονται οι κτυπητήρες -ξύλινα σήμαντρα- (*battole*). Την ημέρα αυτή ο ιερέας υψώνει τον Άγιο Άρτο μόνο για λατρεία και προσκύνηση. Κατά αρχαία παράδοση οι πιστοί κοινωνούσαν, νεότερη το απαγόρευσε. Βλ. *A Catholic Dictionary*, by William E. Addis, London 1909, στο λήμμα, *Holy Week*, σ. 446. Γενικά η λατρεία και προσκύνηση του *Corpus Domini*, που φυλάσσεται στο αρτοφόριο, είναι σημαντική λατρευτική πράξη στην ρωμαϊκή εκκλησία και η λιτάνευσή του λαμπρή τελετή. Κατά τη λιτανεία της Μεγάλης Παρασκευής στη Βενετία, ο Δόγης κρατούσε το σώμα του Χριστού με τη μορφή της όστιας κάτω από τη σκέπη πένθιμης ουρανίας. Κατά την Μεγάλη Παρασκευή το ίδιο περίπου, με τη συμμετοχή και των ορθοδόξων, συνέβαινε και στην Κέρκυρα, όπου τη λάρνακα στην οποία είχαν τοποθετηθεί τα Άγια Μυστήρια των Λατίνων κρατούσε ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος, ο ορθόδοξος Πρωτοπάπας και δυο ανώτεροι αξιωματικοί των δύο δογμάτων, τους οποίους διαδέχονταν δύο λατίνοι Κανονικοί και δύο από τα μέλη του Ιερού Τάγματος των Ορθοδόξων, με το πλήθος να ακολουθεί εν μέσω στρατιωτικής παράταξης και των ενετικών εγχώριων αρχών. Βλ. Ερμάνου Λούτζη, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, εν Αθήναις 1856, σ. 114.

¹⁸ Βλ. Αγγελο-Διονύση Δεμπόνου, *Παναγία Πρεβεζιάνα*, Αργοστόλι 2008.

Τράπεζες, λένε σε αναφορά τους το 1858 στον Μητροπολίτη οι συναδελφοί του Ναού των Περγλιγγάδων Ληξουρίου¹⁹, είχαν εισαχθεί στους ναούς από τους Λατίνους: «...των δύο Λειτουργιών, έδιμον το οποίον ως άπαντες καλώς γινώσκουσιν εισήχθη παρά της ενετικής Δεσποτείας, και το οποίον είναι σύμφωνον με το φρόνημα της Δυτικής εκκλησίας, αλλά ρητώς απαγορευμένον παρά της ημετέρας»²⁰. Πράγματι, από τον Μεσαίωνα πλήθος Αλταρίων εισάγονται στις Δυτικές εκκλησίες που έχουν σχέση με συντεχνίες και αδελφότητες²¹, και κυρίως με την ατομική ευσέβεια, και γίνονται λειτουργίες περισσότερες της μίας²². Στα Επτάνησα, Αλτάρια, στα οποία λειτουργούσε λατίνος ιερέας, συναντάμε στο Διακονικό των ορθοδόξων ιδιωτικών κυρίως εκκλησιών των αγροκηπειών των ορθοδόξων αρχόντων²³, για τα καθολικά μέλη της οικογένειας που προέρχονταν από μεικτούς γάμους²⁴.

Στην ακτή στη μονή Σισίων στην Κεφαλονιά, κοντά στη σπηλιά που ο Άγιος Φραγκίσκος αποβιβάστηκε και στάθηκε για λίγο πηγαίνοντας ή ερχόμενος από την Αίγυπτο, αρχικά υπήρχε εκκλησία. Στην εκκλησία αυτή απέδωσε τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας, -η Κυρία από τα Σίσια- που ονομάστηκε *προτετρίτσε* (προστάτης) του νησιού και που ανήκε *Jus patronatu* στον Δόγη Ν. Σαργέδο, ο οποίος

¹⁹ Αρχείο Μητρόπολης Κεφαλληνίας [=ΑΜΚ]. Φάκελος 1858.

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ Περισσότερα στο *A Dictionary of Liturgy and Worship*, edited by J.G. Davies, SCM Press LTD 1972, σ. 5.

²² Οι πολλές, ιδιωτικές και για ορισμένο σκοπό, π.χ., ταξίδι, ανακάλυψη κλεπτών κ.λπ., λειτουργίες της Λατινικής εκκλησίας, ολοένα πληθύνονταν, έτσι που να μη αρκεί το κεντρικό θυσιαστήριο του ναού, πράγμα που οδήγησε στη δημιουργία εντός του Ναού πολλών παρεκκλησιών, εφημερία πολλών ιερέων και τέλεση ταυτόχρονα πολλών ακολουθιών. Παναγιώτη Τρεμπέλα, *Λειτουργικοί τύποι της Δύσεως και Διαμαρτυρομένων AGENDA*, Αθήναι: Αδελφότης Θεολόγων Ο ΣΩΤΗΡ, 1966, σ. 326 εξ.

²³ Η ανοικοδόμηση ιδιωτικών εκκλησιών ανάμεσα στα υποστατικά του άρχοντα έχει αφορμή που πρέπει να αναζητηθεί στη δυτική αντίληψη της θείας Λειτουργίας, η οποία από έργο του λαού έγινε έργο του ατόμου που τις τελεί για ειδικό σκοπό, πίσω από τον οποίο κρύπτεται ο ατομικός ή οικογενειακός ωφελιμισμός, που ξεκινάει από αίτημα αφέσεως των αμαρτιών μέχρι προστασίας των υποστατικών του. Περισσότερα στο Παν. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 326 εξ.

²⁴ Βλ. Π. Χιώτη, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, τ. 6^{ος}, εν Ζακύνθω 1887, σ. 50, όπου αναφέρεται σε παρεκκλήσια εντός του ναού της Μονής Σκοπού Ζακύνθου που σώζονταν στις μέρες του

την παραχωρούσε «ενού παπά ρωμαίου με τον τίτλο ρέτορος (διευθυντή) να κυβερνήση και να είναι εις σε φύλαξι και κυβέρνησι». Σύμφωνα με το παραχωρητήριο «ο ρωμαίος ρετόρος είναι ομπλιγάδος (υπόχρεως) να μαντενίρη (διατηρή) ένα ιερέα φράγκο δια να ιεουργή εις σε ένα αλτάρι εις την αυτήν εκκλησίαν...»²⁵. Τον άλλο χρόνο 1676 ο Γενικός Προνοητής Αντ. Πριούλης εξέδωσε απόφαση περί ιδρύσεως μετοχίου = κοινοβίου με ορθόδοξους ιερομονάχους και μοναχούς, με τον όρο να «κονσερβάρη (συντηρεί) το αλτάρι το φράγκικο εις την εκκλησία δια να ιεουργούν αλμάνκο (τουλάχιστον) δυο λειτουργίαις τον μήνα με έξοδα του μοναστηρίου»²⁶. Στα επόμενα χρόνια, ορθόδοξο πλέον το Μοναστήρι, απέκτησε μεγάλη περιουσία και αναδείχθηκε σε σπουδαίο μοναστικό κέντρο. Σήμερα έχει μείνει χωρίς μοναχούς. Από τα δύο πράγματα που το συνέδεαν με το φράγκικο παρελθόν - το αλτάριο και η λιτανεία στο Κάστρο-, έμεινε μόνο η λιτανεία. Το πέτρινο αλτάριο, που διατηρούνταν στο παλαιό Καθολικό της μονής προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, δεν υπάρχει πλέον, όπως και το Καθολικό²⁷. Εκείνο που δεν μπόρεσε όμως να καταλύσει ο χρόνος είναι η 14 χιλιομέτρων λιτανεία που ο Προνοητής όρισε να γίνεται από το μοναστήρι προς το διοικητικό κέντρο των Βενετών, το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου, την ημέρα του Αγίου Μάρκου²⁸. Τη Λιτανεία την υιοθέτησαν οι ορθόδοξοι και την έκαναν λαϊκό πανηγύρι από νωρίς²⁹.

²⁵ Έκθεση του Προνοητή Μ. Baffo της 17^{ης} Απριλίου 1675, στον Τσιτσέλη, ό.π., τ. Β', σ. 279.

²⁶ Βλ. την απόφαση στο ίδιο, σ. 281.

²⁷ Πρόσφατα αποφασίστηκε η αναπαλαίωση των ερειπίων του ναού που γκρεμίστηκε με τους σεισμούς του 1953.

²⁸ Η διαταγή διαλαμβάνει: «να είναι κρατούμενος ο ηγούμενος κάθε την εορτήν του Αγίου Μάρκου να έρχονται με όλους τους ιερομονάχους και τους καλογέρους εις την χώρα με την εικόνα την μιρακολόζα δια να κάνουν προτσετσιόν (λιτανείαν) και λάουδο (δοξολογίαν), να γίνεται εις μεγαλειότητα της Γαληνοτάτης Αριστοκρατίας (sic) και δια ρικονιτζόν (αναγνώρισιν) του πούμπλικου γιους πατρονάτου (jus patronatus publici) να είναι ομπλιγάδος (υπόχρεως) εκείνη την ημέρα να πρεξεντάρη (παρουσιάξη) ο ηγούμενος ένα τóρτζο (χοντρό κηρίον) άσπρο, λίτραις τρεις, του εκλαμπροτάτου προβλεπού».

²⁹ Παναγή Αννίνου Καβαλιεράτου, Μιλπάδης Άνιννος Καβαλιεράτος βουλευτής Κεφαλονιάς, Αθήνα 1997, σσ. 65-67 και 68-74. Ο σατυρικός ποιητής Γεώργιος Μολφέτας περιγράφει παραστατικά και σατυρικά την πομπή των προσκυνητών, που πεζοί ή εποχούμενοι συνοδεύουν τις εικόνες που επιστρέφουν στο Μοναστήρι από

Η Μιρακολόξα, εικόνα που έφερε ο Άγιος Φραγκίσκος, χάθηκε· η λιτανεία των εικόνων συνεχίζεται με τον θρόνο της Παναγίας και άλλες εικόνες μέχρι σήμερα. Μετατέθηκε από την 25 Απριλίου εορτή του Αγίου Μάρκου, στην Κυριακή του Πάσχα³⁰. δέηση πλέον δεν γίνεται για την *Γαληνότατη Αριστοκρατία* και η αιτιολογία της σύστασής της επισκιάστηκε από την παράδοση ότι γίνεται σε εκπλήρωση της βούλησης κάποιου Ευσταδίου Σκούταρη που άφησε όλη την μεγάλη περιουσία του στο μοναστήρι με τον όρο να τελείται αυτή η λιτανεία³¹.

Ιδιαίτερες συνθήκες έχουμε και στις κηδείες. Οι κηδείες στην Κεφαλονιά κατά καιρούς δημιουργούσαν προβλήματα μεταξύ των ιερέων και των ψαλτών. Σύμφωνα με επιστολή του Μητροπολίτη Σπυρίδωνος Κοντομίχαλου, στις 18 Αυγούστου του 1850, στον Αρχιερατικό Επίτροπο:

Εξ αμνημόνευτων χρόνων, αμετάβλητος Εκκλησιαστική συνήθεια, ου μόνον εις την αυτοδί πόλιν αλλά και εις τα λοιπά μέρη της Νήσου ταύτης διετηρήθη, ίνα η νεκρώσιμος Ακολουδία εν τοις εξοδίοις των πιστών ψάλληται υπό των προσκεκλημένων και την ιερατικήν αυτών στολήν φερόντων ιερέων και ιεροδιακόνων κατά τας οποίας όμως έλαβε πληροφορίας η εμή ταπεινότης, τινές των κατοίκων της αυτοδί πόλεως, ανθρωπίνω πάδει ίσως κινούμενοι, έγνωκαν καταργήσαι την ρηθείσαν συνήθειαν και προς επίτευξιν τούτου... λαϊκούς τινάς και έψαλον εις τινας συμβάσας πιστών κηδείας... του λοιπού μη παραδέχησθε λαϊκούς να ψάλλωσιν εις τας...³²

τα Κάστρο, διερχόμενοι από τα χωριά της περιοχής, Περατάτα, Καραβάδο, Ποριαράτα, Μουσάτα, Βλαχάτα, Λουρδάτα, προσευχόμενοι και χωρατεύοντας: «Σαρανταπέντε άμαξες, ένα ζευγάρι κάρρα, γαιδάροι δεκατέσσαροι μαζί με μια γαϊδάρα. Κι ήταν και κάμποσοι πεζοί εκτός αφ' τα τετράποδα που τους εβγήκε σίγουρα η πίστη τους ανάποδα. Κλουθούσανε και σερνικοί κλουθούσε και βελέσι... Τρείς δασκάλοι με τα 'ομπρέλλες' ακλουθούσαν λυγεροί... είδα και έξη με μουλάρια Πεσσαδιάνικους φωστήρας, ήτανε κι' ο Παπαδάτος ο Δικαστικός κλητήρας... ακλούθησε κι' ο Μοίραρχος με τ' άλογο καβάλλα. Κι' όταν έφρασε στα Σίσσια, κι' είπε "είμαι νησικός" έπιασε τσου καλογήρους παραχρήμα πανικός...». ZIZANION 268 της 10 Μαΐου 1903.

³⁰ Εντάχθηκε και αυτή στις πασχαλινές λιτανείες της Κυριακής του Πάσχα, οπότε το απόγευμα μεταφέρεται στα Βλαχάτα, όπου παραμένει μια βδομάδα μέχρι την Κυριακή του Θωμά όπου και λιτανεύεται με προορισμό το Κάστρο.

³¹ Βλ Η. Τσιτσέλη, *Σύμμικτα*, τ. Β', ό.π., σ. 282, σημ. 3.

³² ΑΜΚ, *Βιβλίον Επιστολών* 1856-1852. Η σελίδα φθαρμένη.

Οι ψάλτες μετά από συνεχείς κρούσεις προς τις εκκλησιαστικές Αρχές, κατάφεραν προς το τέλος του αιώνα τον Γεράσιμο Δόριζα να εκδώσει την από 22 Ιουλίου 1894 εγκύκλιο προς τους ιερείς της πόλεως Αργοστολίου, με την οποία τους προτρέπει «*ίνα, οσάκις έκαστος εξ υμών προσκληθῇ παρ' οικογενείας τινός ὅπως καταρτίση κατὰ λογὸν τῶν προσκληθησομένων εἰς κηδεῖαν ιερῶν, προτείνῃ εἰς τὴν ἔχουσαν τὴν κηδεῖαν οικογένειαν εἰάν θέλῃ αὐτὴ νὰ προσκληθῶσι μετὰ τῶν ιερῶν καὶ ψάλται τῆς ἐκκλησίας*». Το αίτημα των ψαλτών το βρίσκει ο Δόριζας δίκαιο και εύλογο προκειμένου αυτοί να ενισχυθούν οικονομικά, αφού δεν έχουν τυχερά άλλα από τον πενιχρό μισθό της εκκλησίας, αλλά και για να ψάλλεται η νεκρώσιμος ακολουθία «*παρ' εἰδημόνων πρὸς ἀποφυγὴν παραφωνιῶν καὶ χασμωδιῶν παραβλαπτουσῶν σπουδαίως τὸ μεγαλεῖον τῶν ιερῶν ακολουθιῶν*», που οφείλεται στο γεγονός ότι οι περισσότεροι ιερείς είναι γέροντες και δεν μπορούν να ψάλλουν καλά ³³.

Μετά τον θάνατο του Δόριζα στις αρχές του 1901 η Επισκοπική Επιτροπή Κεφαλληνίας, που ανέλαβε τη διοίκηση της Αρχιεπισκοπῆς Κεφαλληνίας μέχρι τον διορισμό του διαδόχου του Δαμασκηνού Πολυδώρου (12-7-1901), αποτελούμενη από τον Δημήτριο ιερέα Μιτάκη Χαρτοφύλακα, Αθανάσιο ιερέα Βλάχο Σακελλάριο και Αναστάσιο ιερέα Σπαδή Υπομνηματογράφο, αποστέλλουν προς την Ιεράν Σύνοδον το κάτωθι έγγραφο:

Ἔθος ἀρχαῖον καὶ σεβαστὸν ὑπάρχει ἐν Κεφαλληνίᾳ νὰ ψάλλωσιν εἰς τὰς κηδεῖας Ἱερεῖς. Τὸ ἔθος τοῦτο διήρκεσεν ἐν Αργοστολίῳ μέχρι τοῦ ἐτους 1894 ὅτε ὁ αἰδίδιμος Ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας Γεράσιμος Δόριζας δι' ἐγγράφου αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς πόλεως Αργοστολίου, συνέστησεν αὐτοῖς τὴν πρόσκλησιν εἰς τὰς κηδεῖας καὶ τῶν ψαλτῶν τῆς ἐκκλησίας. Οἱ Ψάλται ἅμα τὴ κοινοποιήσῃ του ἀνωτέρω ἐγγράφου μετεχειρίσθησαν παν μέσον ἵνα προσκαλῶνται πάντες σχεδὸν οἱ ψάλται τῆς πόλεως καὶ εἰς ἡ ὄμο ἱερεῖς ἕως ὅτου καὶ κατῶρθωσαν τοῦτο. Οἱ εφημέριοι τῆς πόλεως ταύτης οἵτινες ἐκτὸς τῶν μικρῶν τούτων τυχηρῶν ολίγα ἕτερα ἔχουσιν υποβάλλουσιν ἡμῖν καθ' ἐκάστην παράπονα κατὰ τοῦ ἐγγράφου τούτου καὶ ἐξαιτοῦνται τὴν ἀνάκλησιν αὐτοῦ ἰσχυρίζόμενοι ὅτι οὐδέποτε ἐν Κεφαλληνίᾳ υπῆρξε συνήθεια νὰ ψάλλωσιν εἰς τὰς κηδεῖας ψάλται καὶ ὅτι εἰς οὐδένᾳ ἄλλῳ μέρει τῆς νήσου ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς νὰ ψάλλωσιν τοὺς νεκρούς. Τοῦτο γνωρίζοντες τὴ Ἀγία καὶ Ἱερά Σύνοδω

³³ Το θέμα των καλλίφωνων ψαλτών στις κηδεῖες είχε συζητηθεῖ καὶ παλιότερα.

*παρακαλούμεν Αυτή ευσεβάστως ίνα αφού λάβη υπ' όψει τους ανωτέρω λόγους διατάξη ημάς και ανακαλέσωμεν το έγγραφον τούτο. Ευπειθεστάτη η Επισκοπική Επιτροπή*³⁴.

Ωστόσο αυτή η απόφαση του Δόριζα ευνοούσε τους ψάλτες, οι οποίοι στα πλαίσια της γενικότερη πρακτικής κυρίευσαν αυτό το προπύργιο των ιερέων που κατείχαν πριν αναφανεί και συμπτυχθεί και ισχυροποιηθεί η τάξη των λαϊκών ψαλτών.

Εκείνα τα χρόνια μία ευπρεπής κηδεία πρωτίστως προϋπέθετε την παρουσία πολλών κληρικών, οι οποίοι κύκλωναν τιμητικά τον νεκρό, καθήμενοι στα απέναντι του λειψάνου στασίδια και όχι στην Ωραία Πύλη, ενώ οι Διάκονοι στέκονταν όρθιοι, *έμπροσθεν της κεφαλής του λειψάνου*³⁵. Στην αμοιβή των ιερέων και διακόνων συμπεριλαμβάνονταν το υπόλειμμα του κεριού που κρατούσαν κατά τη διάρκεια της κηδείας, το οποίο πουλούσαν στους κηροπλάστες. Κάποιοι ιερείς, σε ένδειξη συμπαράστασης στους λυπημένους, δεν το έπαιρναν³⁶, οπότε δεν το χρεωνόταν η οικογένεια του θανόντος.

Η νεκρώσιμος ακολουθία ψάλλονταν ολόκληρος κατά την τάξη του Μεγάλου Ευχολογίου, πριν επιλεγούν μόνο μερικοί στίχοι του. Προς το τέλος της σύντομης ζωής του ο αρχιεπίσκοπος Δόριζας στέλνει τη παρακάτω αναφορά στη Σύνοδο, ζητώντας τη συντόμευση και στη Κεφαλονιά της νεκρώσιμης Ακολουθίας³⁷:

³⁴ ΑΜΚ.

³⁵ ΑΜΚ, Λυτά έγγραφα 1861.

³⁶ Το 1863 δια του Αρχιερατικού Επιτρόπου Παρθενίου Πρετεντέρη, Ληξουριώτες ιερείς διαμαρτύρονται στον Μητροπολίτη Σπυρίδωνα γιατί κάποιοι χωρικοί ιερείς που έρχονται στο Ληξούρι και παίρνουν μέρος στις κηδείες «*απαφίνουσιν το κηρίον των λειψάνων οπίσω των λυπημένων μετά την απόλυσιν της ιεράς ακολουθίας, γενόμενοι το σκάνδαλον και ζημεία προς τους άλλους συναδελφούς ιερείς και κατάκρισιν από τους λαϊκούς, οίτινες εις τα έννατα κάμνουσιν ουχ ήττον μικράς προσβολάς εις τους πέρονοντας το κηρίον...*» και συμπληρώνει: «*εάν τις έχη χρέος εις τον λυπημένον να αφήνη το διακαίωμά του εις τα έννατα (ενν. μνημόσυνα) και όχι το κηρίον το οποίον είναι η προσφορά της δυσίας του ιερέως και εάν τις ήδελε παραβή την πράξιν ταύτην να υπόκειται εις ποινήν του Ιερατικού Ταμείου*». ΑΜΚ, Λυτά 1863.

³⁷ Υπενθυμίζουμε ότι κατά σειρά διαβαζόταν ο 90^{ος} ψαλμός, ψέλνονταν οι τρεις στάσεις του Αμώμου, διαβαζόταν ο Ν΄ ψαλμός, ψελνόταν ο νεκρώσιμος Κανών, τα ιδιόμελα του Δαμασκηνού, οι Μακαρισμοί, αναγιγνωσκόταν ο Απόστολος, το Ευαγγέλιο και στο «*Δεύτε τελευταίον ασπασμόν*» ψέλνονταν 12 στιχηρά προσόμοια.

Καίτοι κατά την ένωση της Επτανήσου μετά της μητρός Ελλάδος επήλθεν εν πολλοίς αφομοιώσεις και όσον αφορά εις τα της Εκκλησίας, εν τούτοις, έδιμά τινα αρχαία, ισχύοντα και μέχρι σήμερα αποτελούσιν αληθή δυσαρμονίαν και η διόρθωσίς αυτών συμφώνως προς τα γενικώς εν τω Κράτει κρατούντα επιβάλλεται υπό σπουδαιοτάτων λόγων. Τιοούτον έδιμον εκ παρωχημένων χρόνων εν ισχύει παραμένον εν Κεφαλληνία είναι η κατά τας κηδεΐας ανάγνωσις της μακράς νεκρωσίμου Ακολουθίας της εν τοις αρχαίοις Ευχολογίοις αναγεγραμμένης και της ετέρας μακράς και ατελευτήτου όταν πρόκειται περί τεθνεώτος ιερέως, ενώ ή τε εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως από πολλού έχει καταντίσει σύντομον και ανάλογον προς τας σημερινάς απαιτήσεις νεκρώσιμον Ακολουθίαν και η μήτηρ Εκκλησία της Ελλάδος δεν καθυστερεί εν τούτω. Επειδή η και εν τούτω αφομοιώσεις επιβάλλεται υπό ισχυρών λόγων γενικού συμφέροντος της Εκκλησίας και επειδή το εκλεκτότερον μέρος της κοινωνίας της Κεφαλληνίας επιθυμεί και ασμένως στέργει την αντικατάστασιν της μακράς νεκρωσίμου Ακολουθίας δια της εν Αθήναις ψαλλομένης συντομοτέρας, παρακαλούμεν ευσεβάστως την Ι. Σύνοδον ίνα δι' επισήμου αυτής εγγράφου διατάξη ημάς να προδώμεν εις την αντικατάστασιν ταύτην άτε μη δυνάμενοι να πράξωμεν τούτο εξ οικείας πρωτοβουλίας όπως μη προσκρούσωμεν εις τας ιδέας των σπενώς των αρχαίων εθίμων εχομένων.

Εν Αργοστολίω τη 21^η Ιανουαρίου 1899.

Ο Κεφαλληνίας Γεράσιμος³⁸.

Η απάντηση της Συνόδου δεν βρέθηκε, ωστόσο δεν αμφιβάλλουμε ότι από εκεί και πέρα θα επικράτησε και στην Κεφαλονιά η γενικότερη πρακτική της Εκκλησίας η οποία έγινε αρμονικότερη στα χέρια των ψαλτών, που στις μέρες του Δόριζα μπόρεσαν να εισχωρήσουν στις κηδεΐες και να παραμείνουν. Σήμερα στην Κεφαλονιά εν μέρει παρέμεινε η συνήθεια να καλούνται τουλάχιστον τρεις κληρικοί στις κηδεΐες και όταν υπάρχει οικονομική δυνατότητα και μικρή χορωδία ψαλτών

* * *

Λόγω έλλειψης χρόνου επέλεξα κάποιες από τις πιο χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες όσον αφορά τα ψαλτικά και τελετουργικά τελούμενα

³⁸ ΑΜΚ, Βιβλίον Αλληλογραφίας 1891-1901.

της μουσικής παράδοσης της Κεφαλονιάς· περισσότερα μπορούν να ανεύρουν οι ενδιαφερόμενοι στην υπό έκδοση διατριβή μου, *Η ψαλτική παράδοση της Κεφαλονιάς* [προσιτή μέσω της ακόλουθης διαδικτυακής διεύθυνσης: <https://pergamos.lib.uoa.gr/item/uoadl:3371106>].

Τέλος, θέλω να αφιερώσω αυτή την ανακοίνωσή μου στον αγαπητό και γελαστό καθηγητή μου αείμνηστο Δ. Μπαλαγεώργο, ο οποίος στα πρώτα χρόνια της φοιτητικής μου πορείας στάθηκε αρωγός και παράδειγμα προς μίμηση για εμένα.

Αείμνηστε καθηγητά, σ' ευχαριστώ ! Αιωνία η μνήμη σου!

Anna Mesolora

Aspects of the ritual and chanting practice of Kefalonia

Kefalonia is part of the historical, geographical and cultural area of the Ionian Islands, which, being for many centuries under the western occupation, inevitably accepted influences, sometimes more and sometimes less, in all its sectors and clearly also in its secular and church music. The regulators of the island's ecclesiastical music are mentioned in this proposal as well as the basic characteristics and some particularities in its function.